

Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmes

Relations between Grammaticalization and Morphologization

Andra Kalnača

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *kalnaca@latnet.lv*

Gramatizēšanās parasti tiek definēta kā process, kurā norisinās valodas leksisku vienību pārtapšana gramatiskās vienībās. Taču valodas sistēmas attīstībā notiek arī dažādi gramatizēšanās blakus procesi. Viens no tiem ir morfoloģizēšanās, par kura gaitu un attieksmēm ar gramatizēšanos valodniecībā ir atšķirīgi uzskati. Šo jautājumu analīzei arī veltīts raksts *Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmes*, kurā aplūkoti dažādu gramatizēšanās teorētiķu uzskati par morfoloģizēšanos, kā arī piedāvāts autores viedoklis šo problēmu risinājumā. Galvenais secinājums ir šāds: ja gramatizēšanās gaitā atzīst arī atgriezeniskus un sazarojušos valodas sistēmas attīstības procesus, t. i., paplašina termina izpratni, tad jebkuru morfoloģizēšanās izpausmi iespējams traktēt kā gramatizēšanās sastāvdaļu.

Atslēgvārdi: gramatizēšanās, morfoloģizēšanās, valodas gramatiskā sistēma, sintakse, morfoloģija, fonoloģija.

Pētījuma ideja veidojusies, studējot gramatizēšanās teorijai un šīs teorijas vēsturei veltītu literatūru, kā arī dažādas teorētiskas diskusijas par gramatizēšanās izpratni. Tā, piemēram, gramatizēšanās ideju aizsākumos Vilhelma fon Humbolta (*Wilhelm von Humboldt*), Georga fon der Gabelenca (*Georg von der Gabelentz*) un Antuāna Meijē (*Antoine Meillet*) pētījumos nav tikusi norobežota gramatizēšanās un leksikalizēšanās (Humboldt 1825; Gabelentz 1891; Meillet 1912). Arī mūsdienī gramatizēšanās teorijas attīstītājs Bernds Heine (*Bernd Heine*) joprojām uzskata, ka nav nepieciešams nošķirt gramatizēšanos un leksikalizēšanos (Heine 2003), lai gan ir daudz autoru, piemēram, Ježijs Kurilovičs (*Jerzy Kurilowicz*), Kristians Lēmans (*Christian Lehmann*), Lorela Dž. Brintone (*Laurel J. Brinton*), Elizabete K. Traugota (*Elizabeth C. Traugott*), kas šos valodas sistēmas attīstības procesus diferencē (Kurilowicz 1965; Lehmann 2002a; Brinton, Traugott 2005).

Līdzīgas diskusijas gramatizēšanās teorētiķi izvērсуši arī par gramatizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmēm, uzskatot, ka kopš gramatizēšanās teorijas pirmsākumiem ar terminu *gramatizēšanās* apzīmēts pārāk plašs parādību un procesu loks, tāpēc nepieciešami precizējumi. Ne visi valodas sistēmas attīstības

gadījumi attiecināmi uz gramatizēšanos un veiksmīgāk būtu klasificējami par morfoloģizēšanos, leksikalizēšanos vai vēl kādu pagaidām nenosauktu procesu.

Diskusiju objekts gramatizēšanās teorijā vienmēr bijusi arī gramatizēšanās vienvirziena gaita, kas noslēdzas ar nulli – vai tāda šī gaita tiešām ir un vai vienmēr visi valodas sistēmas elementi šo ceļu arī iziet. Piemēram, Talmī Givona (*Talmy Givón*), Bernda Heines un Tanjas Kutevas (*Tania Kuteva*) gramatizēšanās procesa attēlojums paredz vienvirziena attīstību, kas var noslēgties ar nulli, un tādā gadījumā nulle ir pamats atkal jaunam gramatizēšanās procesam valodā svarīgas semantikas izteikšanā:

diskurss → sintakse → morfoloģija → morfonoloģija → nulle

(Givón 1979)

vai

desemantizācija → dekatēgorizācija → klītizācija → erozija

(Heine, Kuteva 2002; Heine 2003)

Gramatizēšanās procesa sazarošanās vai vēršanās pretējā virzienā tradicionāli netiek paredzēta (uz to kritiski norādīts, piemēram, Lehmann 2002b, 14). Bernds Heine, atbildot uz gramatizēšanas vienvirziena gaitas kritiku, arī norāda, ka kritiķu minētie izņēmumi apstiprina gramatizēšanās teorijas objektivitāti, turklāt nav iespējams ignorēt lielā neradniecīgu valodu skaitā pārbaudītās likumsakarības (Heine 2003).

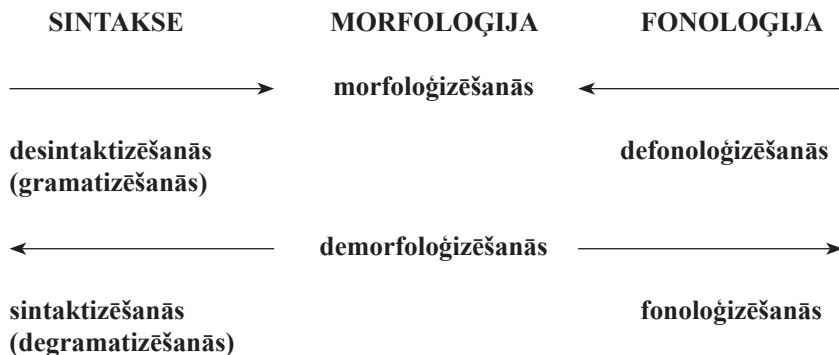
Ježijs Kurilovičs jau 1965. gadā publicētā rakstā *The evolution of grammatical categories* pamatojis, ka gramatizēšanās procesam iespējams arī pretējs virziens – atsevišķu gramatisku elementu kļūšana par leksēmām, kas klasificēta par *leksikalizēšanos* (Kurilowicz 1965). Mūsdienu gramatizācijas teorijā par gramatizēšanās pretēju virzienu uzskata degramatizēšanos. Savukārt leksikalizēšanās tiek traktēta kā īpašs valodas sistēmas attīstības process, kas var atzartoties no kāda gramatizēšanās posma vai vērsties pretējā virzienā, bet var arī ritēt neatkarīgi (Matthews 1997, 206; Lehmann 2002a u. c.).

Tomēr Bernds Heine savos pētījumos vienmēr akcentējis, ka gramatizēšanās procesu iespējams attēlot tikai kā ideālu modeli un ka process var apstāties ikkatrā fāzē un tālāk nenorisināties (Heine 1993; 1997; 2003). To pierāda, piemēram, palīgdarbības vārdu un saitiņu, kā arī prievārdu esamība daudzās valodās, joprojām saglabājot autonoma vārda statusu un nepārvēršoties par morfēmām, kā arī fonētiski nereducējoties (par latviešu valodas palīgdarbības vārdiem šai aspektā plašāk sk. Ivulāne 2008 un 2009). Vairumā gadījumu gramatizēšanās beidzas tieši morfoloģijas vai morfonoloģijas posmā, tomēr izplatīts ir arī nulles noslēgums (piemēram, latviešu valodā noteikto adjektīvu galotņu vēsture ar vietniekvārdu **jis*, **jī* gramatizēšanos līdz pilnīgai fonētiskai redukcijai vairākās gramatiskās formās, sk. Kalnača 2005).

Taču, kā norāda Braiens D. Džozefs (*Brian D. Joseph*), Ričards D. Janda (*Richard D. Janda*) un Vladimirs A. Plungjans (*Vladimir A. Plungian*), gramatizēšanās teorijā nereti tiek apietas dažādas fonoloģiskas parādības, kas valodas attīstības gaitā var iegūt svarīgu morfoloģisku funkciju, kā arī daudz parādību, kas ir

saistāmas tikai ar morfoloģizēšanas, bet ne gramatizēšanos (Plungian 2000; Janda 2003; Joseph 2003).

B. D. Džozefs un R. D. Janda ir arī morfocentrisma teorijas autori, postulējot, ka ikvienas valodas gramatikā centrālo jeb galveno vietu ieņem morfoloģija (Joseph, Janda 1988, 208):

(shēma no Joseph, Janda 1988)

Kā redzams shēmā, morfocentrisma teorijā galvenā ass ir morfoloģija un dažādas valodas sistēmas attīstības iespējas, kuras tiek uzskatītas par *morfoloģizēšanos* un *demorfoloģizēšanos*. Attiecīgi morfoloģija bagātinās gan no sintakses resursiem, sintaktiskiem elementiem zaudējot funkcijas (piemēram, priedēkļi kā sākotnēji prievārdi, no kuriem daļa savukārt ir sākotnējas lietvārda vai īpašības vārda formas, sk. Endzelīns 1981, 461–476), gan no fonoloģijas resursiem, fonoloģiskiem elementiem iegūstot morfoloģiskas funkcijas (piemēram, mantotā patskaņu mija indoeiropiešu valodās, patskaņu harmonija somugru valodās, latviešu valodā arī *e*, *ē* atšķirīga izruna darbības vārda tagadnes un pagātnes formu šķīrumā [næsu]¹ *nesu*, [læcu] *lecu*, [mætu] *metu* (vienkāršā tagadne), [nesu] *nesu*, [lecu] *lecu*, [metu] *metu* (vienkāršā pagātne) utt., sk. Kalnača 2004, 84–88).

Demorfoloģizēšanās process savukārt nozīmē to, ka morfoloģiski elementi var iegūt sintaktiskas funkcijas un kļūt par autonomiem vārdiem – piemēram, latviešu valodas apstākļa vārdi *ārā*, *iekšā*, *augšā*, *lejā*, *laukā*, *zemē*, *viršū*, kas cēlušies no lietvārda vienskaitļa lokatīva formas (Soida 1969). Morfoloģiski elementi var arī fonoloģizēties, zaudējami morfēmas statusu un saplūzdami ar citām morfēmām – piemēram, līdzskaņa *j* noteiktā mija latviešu valodā, kur sākotnēji *j* ir bijis vai nu vārddarināšanas (*snauž-a* < **snaud-j-a*, *ne-praš-a* < **ne-prat-j-a*), vai arī formveidošanas piedēklis (*brāl-is* : *brāl-a* < **brāl-j-a*, *sun-īt-is* : *sun-ītš-a* < **sun-īt-j-a*). Mūsdienu latviešu valodā *j* vairs nav īpaša piedēkļa morfēma, jo zaudējusi savas funkcijas un parasti saplūdusi ar iepriekšējo saknes vai piedēkļa morfēmu, t. i., fonoloģizējusies. Valodniecībā šādu procesu tradicionāli uzskata par fūziju vai koalescenci (Matthews 1997, 58 un 140; Plungian 2000, 53–67; Kalnača 2004, 70; VPSV 2007, 341 u. c.).

¹ Fonētiskā transkripcija dota tikai patskaņu *e*, *ē* izrunas attēlojumam.

Braiens D. Džozefs, kritiski atsaucoties uz Polu Dž. Hoperu (*Paul J. Hopper*) un Elizabeti K. Traugotu, arī norāda, ka gramatizēšanās teorijā jēdziens *morfologizēšanās* tiek traktēts pārāk šauri – tikai kā viens no gramatizēšanās procesa posmiem – patstāvīgu vārdu kļūšana vispirms par klītikām un pēc tam par morfēmām (Hopper & Traugott 2003, 140; Joseph 2003, 2, sk. arī Matthews 1997, 233):

leksiska vienība → klītika → afikss

(Hopper, Traugott 2003)

B. D. Džozefa piedāvātā morfoloģizēšanās izpratne ir šāda: morfoloģizēšanās ir valodas attīstības process, kurā sākotnēji nemorfoloģiski elementi iegūst morfoloģiskas funkcijas un var iegūt arī morfēmas statusu (Joseph 2003, 473). Tādējādi palīgdarbības vārdi, saitiņas un prievārdi tiek uzskatīti par morfoloģiskiem elementiem, kas spēj veidot dažāda tipa analītiskas formas resp. vārdu savienojumus. Šādā izpratnē arī vēsturiskās skaņu mijas ir morfoloģiski elementi, t. i., morfoloģizējušies sākotnēji fonētiski elementi. Daļā valodu arī pozicionālām skaņu mijām iespējamas morfoloģiskas funkcijas (Janda 2003). Latviešu valodā par sākotnējās fonētiskas parādības morfoloģizēšanos var uzskatīt jau pieminēto *e*, *ē* izrunas variēšanos formveidošanas un arī vārddarināšanas procesā.

Līdzīgs viedoklis ir arī V. A. Plungjanam – viss tradicionāli par *gramatizēšanos* definētais process būtu uzskatāms par *morfologizēšanos*, jo procesa būtība ir tieši valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība, turklāt tās mērķis nevar būt nulle (Plungian 2000, 34–35). Kā uzskata V. A. Plungjans, valodā var noritēt arī tādas fonētiskas pārmaiņas, kuru sekas ir morfoloģiskas un kam nav sakara ar gramatizēšanās procesu tradicionālā izpratnē. Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās var būt saistīta, bet var arī noritēt neatkarīgi.

Jurgens Klausenburgers (*Jurgen Klausenburger*) rakstā *Grammaticalization within a theory of morphocentricity* (Klausenburger 2002) norāda, ka, no valodas sistēmas viedokļa raugoties, B. Džozefa un R. Jandas morfocentrisms varbūt daļēji ir pārspīlēts, taču jāpiekrīt abiem autoriem, ka valodā eksistē arī gramatizēšanās atgriezenisks virziens un ka nevar ignorēt fonētisku elementu morfoloģizēšanos. Kā piemēru J. Klausenburgers min latīņu valodas rotacismu, kas, sākotnēji būdams fonētiski nosacīts vairāku *s* skaņu disimilācijas process vārdformās, ieguvis arī nozīmīgas morfoloģiskas funkcijas latīņu valodas lietvārdu paradigmās (Klausenburger 2002, 33; par rotacismu sk. arī Matthews 1997, 322; VPSV 2007, 328):

<i>pirms rotacisma</i>	<i>rotacisms</i>	<i>klasiskā latīņu valoda</i>
<i>N. amos</i>	<i>amos</i>	<i>amor</i> ‘mīla’
<i>G. amosis</i>	<i>amoris</i>	<i>amoris</i>
<i>N. honos</i>	<i>honos</i>	<i>honos/ -r</i> ‘gods’
<i>G. honosis</i>	<i>honoris</i>	<i>honoris</i>

(piemēri no Klausenburger 2002)

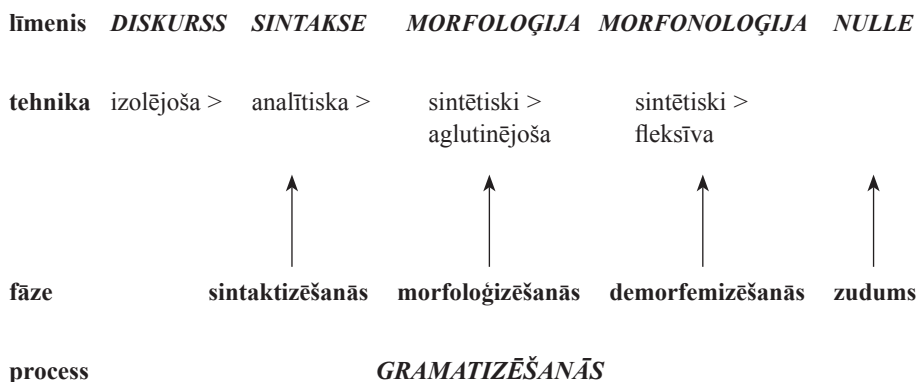
Tai pašā laikā citiem lietvārdiem, lai gan *noticis rotacisms*, nominatīva forma palikusi nemainīga un paradigmātisks izlīdzinājums nav īstenojies, piemēram, *tempus, temporis* ‘laiks, laika’, *flos, floris* ‘zieds, zieda’.

Šādos morfoloģizēšanās gadījumos process tālāk vairs nevirzās, nekāda turpmāka *sintaktizēšanās* nenotiek. Tādējādi morfoloģizēšanās process, ja tā sākums ir valodas fonoloģiskā sistēma, parasti ir galīgs:

fonoloģija → morfonoloģija → morfoloģija

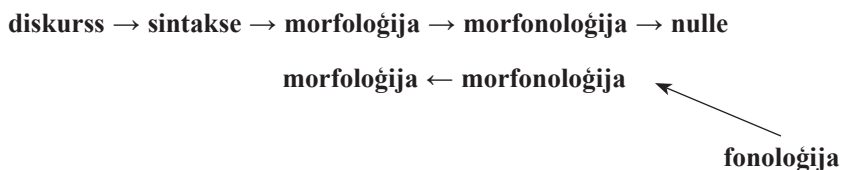
Turklāt redzams, ka valodas morfoloģiskajai sistēmai tiešām ir centrālās ass pozīcija attiecībā pret fonoloģiju un arī sintaksi.

Jāatzīst, ka morfoloģizēšanās var īstenoties dažādi – ja sākotnēji leksiski elementi pāriet gramatiskajā sistēmā, tad morfoloģizēšanās ir viens no secīgiem gramatizēšanās posmiem. Piemēram, Kristiana Lēmana gramatizēšanās shēmā morfoloģizēšanās iekļauta kā viena no procesa fāzēm (Lehmann 2002b, 12; sk. arī Matthews 1997, 233):

(shēma no Lehmann 2002b)

Ja fonētiski elementi iegūst morfoloģiskas funkcijas, tad morfoloģizēšanās ir neatkarīgs valodas attīstības process, kas daļēji norisinās pretēji gramatizēšanās procesam un sākas nevis no nulles, bet gan no kāda materiāla fonētiska elementa:

Secinājumi

1. Gramatizēšanās un morfoloģizēšanās process atkarībā no valodas sistēmas attīstības viedokļa interpretējami vai nu kā savstarpēji pakārtoti procesi, vai arī kā divi neatkarīgi procesi. Pirmajā gadījumā morfoloģizēšanās ir viens no

gramatizēšanās posmiem, otrajā gadījumā – procesa rezultāts un noslēdzošais posms.

2. Ja gramatizēšanās gaitā pieļauj arī atgriezeniskus un sazarojušos valodas sistēmas attīstības procesus, t. i., paplašina termina izpratni, tad visas morfoloģizēšanās izpausmes iespējams traktēt kā gramatizēšanās sastāvdaļu.

Saisinājumi un apzīmējumi

G.	ģenitīvs
N.	nominatīvs
VPSV	Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca
[e]	šaurā e skaņa
[æ]	platā e skaņa

Literatūra

1. Brinton, Laurel J., Traugott, Elizabeth C. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press.
2. Endzelīns, Jānis. 1981. Latviešu valodas skaņas un formas. *Darbu izlase*. IV₁. Rīga: Zinātne.
3. Gabelentz, Georg von der. 1891. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden, und bishering Ergebnisse*. Leipzig: Weigel.
4. Givón, Talmy. 1979. *On Understanding Grammar*. New York, San Francisco and London: Academic Press.
5. Heine, Bernd. 1993. *Auxileries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York and Oxford: Oxford University Press.
6. Heine, Bernd. 1997. *Possession: Sources, Forces and Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Heine, Bernd. 2003. Grammaticalization. *The Handbook of Historical Linguistics*. Ed. by Joseph B. D. & Janda R. D. Blackwell Publishing, 575-601.
8. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Hopper, Paul J., Traugott, Elizabeth C. 1997. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Humboldt, Wilhelm von. 1825. Über das Entstehen der grammaticalischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung. *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 401-430.
11. Ivulāne, Baiba. 2008. Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 233-242.
12. Ivulāne, Baiba. 2009. Darbības vārda gramatizēšanās pētījumu attīstība (no Kārļa Mīlenbaha līdz mūsdienām). *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009*. Rīga: LU, 139-144.
13. Janda, Richard D. 2003. „Phonologization” as the Start of Dephonetization – Or, On Sound Change and its Aftermath: On Extension, Generalization, Lexicalization and Morphologization. *The Handbook of Historical Linguistics*. Ed. by Joseph, B. D. & Janda, R. D. Blackwell Publishing, 401-422.

14. Joseph, Brian D. 2003. Morphologization from Syntax. *The Handbook of Historical Linguistics*. Ed. by Joseph, B. D. & Janda, R. D. Blackwell Publishing, 472-492.
15. Joseph, Brian D. & Janda, Richard D. 1988. The how and why of diachronic morphologization and demorphologization. *Theoretical Morphology*. Ed. by Hammond, M. & Noonan, M. New York: Academic Press, 193-210.
16. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
17. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePa, 125-131.
18. Klausenburger, Jürgen. 2002. Grammaticalization within a theory of morphocentricity. *New Reflections on Grammaticalization*. Ed. by Wischer, I. & Diewald, G. John Benjamins Publishing Company, 31-44.
19. Kuriłowicz, Jerzy. 1965. The evolution of grammatical categories. *Diogenes*, Nr. 51, 55-71.
20. Lehmann, Christian. 2002a. New Reflections on Grammaticalization and lexicalization. *New Reflections on Grammaticalization*. Ed. by Wischer I. & Diewald, G. John Benjamins Publishing Company, 1-18.
21. Lehmann, Christian. 2002b. *Thoughts on Grammaticalization*. 2nd, revisited edition. Erfurt: Universität Erfurt.
22. Meillet, Antoine. 1912. L'évolution des formes grammaticales. *Scientia (Rivista di Scienza)* 12, No. 26.
23. Plungian, Vladimir A. 2000. *Obščaja morfologija*. Moscow: Editorial URSS.
24. Soida, Emīlija. 1969. *Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā*. Rīga: LVU.
25. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

The current paper is devoted to the analysis of relations between grammaticalization and morphologization. In spite of grammaticalization one-direction development argued by Heine etc., there are some theories of furcation or reflexive processes in modern linguistics. These are *lexicalization* and *morphologization* theories.

The main conclusions are the following:

- 1) Depending on grammaticalization and morphologization the development of the language system can be interpreted as either mutually subordinate processes, or two independent processes. Morphologization is one of the grammaticalization stages on the first case, final stage of the language development on the second case.
- 2) If the furcation or reflexive processes of language system development are taken into account then all manifestations can be treated as part of grammaticalization.